

Keizer Julianus' plan om de tempel te herbouwen

• door Gerard Kramer

DE MEESTE LEZERS VAN FOCUS ZULLEN WETEN DAT DE TEMPEL IN JERUZALEM VERWOEST IS IN HET JAAR 70. NOG ALTIJD HEBBEN DE JODEN OVER DE HELE WERELD JAARLIJKS EEN DAG VAN ROUW, GENAAMD TISJA BEAV, WAAROP ZE EEN VIJFTAL RAMPEN UIT HUN GESCHIEDENIS HERDENKEN, MAAR VOORAL DIE ENE RAMP: DE VERWOESTING VAN DE TEMPEL. DIT JAAR VIEL DIE DAG OP 22 JULI. IN 2019 ZAL HIJ OP 22 AUGUSTUS VALLEN. TISJA BEAV BETEKENT LETTERLIJK ‘DE NEGENDE DAG VAN DE ZOMERMAAND AV’. HET IS EEN DAG VAN VASTEN EN HET ZINGEN VAN KLAAGLIEDEREN. DE SYNAGOGE IS OP DEZE DAG SLECHTS ZWAK VERLICHT. IN DIT ARTIKEL WIL IK AANDACHT BESTEDEN AAN DE ROMEINSE KEIZER JULIANUS, DIE IN 363 VAN PLAN WAS DE VERWOESTE TEMPEL IN JERUZALEM TE HERBOUWEN EN DIE DE WERKZAAMHEDEN OOK DAADWERKELIJK HEEFT LATEN BEGINNEN. TOCH IS DIE TEMPEL ER UITEINDELIJK NIET GEKOMEN. HOE KAN DIT? WE PROBEREN DRIE VRAGEN TE BEANTWOORDEN:

- WIE WAS JULIANUS?
- WAAROM WILDE JULIANUS DE TEMPEL IN JERUZALEM LATEN HERBOUWEN?
- WAAROM IS ER NIETS VAN TERECHTGEKOMEN?

Wie was Julianus?

De keizer die dit bijzondere plan heeft bedacht, heette Julianus; hij heeft slechts kort geregeerd, namelijk van 361 tot 363. Omdat de keizers voor en na hem christenen waren en hijzelf het christendom vaarwel heeft gezegd, is hij de geschiedenis ingegaan als *Julianus Apostata*, oftewel *Julianus de Afvallige*. Zijn literaire nalatenschap omvatte brieven, redevoeringen en filosofische verhandelingen. Toch betekent dat niet dat we een goed beeld van zijn denken hebben. Hij was geen systematische denker en ook geen heldere stylist. Toen hij ongeveer twintig jaar oud was, wendde hij zich welbewust van het christendom af. Tijdens zijn korte regering heeft hij zich vervolgens tot het uiterste ingespannen om de opmars van het christendom te stuiten, om verwoeste of in verval geraakte heidense tempels te herbouwen en heidense offercultussen weer in ere te herstellen.

Zodra hij alleenheerser was, begon hij daarmee. Hij bracht ook zelf offers aan de heidense goden en was zeer geïnteresseerd in de voorspellingskunst.

Hij was anderzijds geen fervent christenvervolger. Zijn meest effectieve antichristelijke maatregel was het verbod voor christelijke leraren om werkzaam te zijn als grammaticus of retor, oftewel als docent in het middelbaar en in het universitaire onderwijs. Christenen beschouwden de heidense goden als afgoden, en dus waren ze in Julianus' ogen niet de geschikte mensen om de jeugd te onderwijzen in de werken van klassieke auteurs als Homerus en Vergilius. In hun werken spelen de heidense goden immers een grote rol. Met dit verbod voor christelijke docenten om hun beroep uit te oefenen wilde Julianus de maatschappelijke invloed van christenen drastisch verminderen. Dit verbod is overigens direct na Julianus' dood door zijn christelijke opvolger Jovianus afgeschaft.

Julianus had ook militaire plannen: hij wilde het Perzische rijk binnenvallen. Dat wilde hij doen vanuit Antiochië, waar hij de militaire campagne voorbereidde. In maart 363 vertrok hij met zijn leger richting het Perzische rijk. Ondanks aanvankelijke successen moesten de Romeinen de terugtocht aanvaarden, terwijl de Perzen telkens militaire speldenprikken uitdeelden. Tijdens zo'n treffen is Julianus op 26 juni 363 gesneuveld. Volgens een late, nogal betwiste bron zouden zijn laatste woorden geweest zijn 'Galilae,

vicisti', oftewel 'Galileeër, U hebt gewonnen!'. Hij noemde de christenen namelijk verachtelijk Galileeërs¹, en Christus noemde hij de Nazarener; in dit geval dus Galileeër. In zijn laatste momenten zou hij dus zijn nederlaag hebben erkend.

Waarom wilde Julianus de tempel in Jeruzalem laten herbouwen?

Het is goed ons eerst af te vragen wie ons over Julianus' bouwproject hebben geïnformeerd. Oftewel: wat zijn onze historische bronnen? Christelijke auteurs waren doorgaans negatief over de afvallige Julianus, niet slechts in het algemeen, maar zeker ook als het gaat om zijn plan de tempel in Jeruzalem te herbouwen. Daarom is het interessant dat juist een heidense vriend en bewonderaar van Julianus, de geschiedschrijver Ammianus Marcellinus (ca.330-ca.400), onze belangrijkste informant in dezen is. Ammianus Marcellinus was vermoedelijk afkomstig uit Antiochië. Hij heeft een militaire carrière doorlopen, en heeft als militair ook deelgenomen aan de Perzische expeditie van keizer Julianus. De plotselinge dood van de door Ammianus bewonderde keizer zal voor hem een tragedie zijn geweest. Zo'n twintig jaar later begon hij in Rome zijn werkzaamheden als geschiedschrijver. Hij schreef daar zijn monumentale werk de *Res Gestae* (lett. 'verrichte zaken', 'krijgsdaden').

De enige heidense informant: Ammianus Marcellinus

Ik citeer nu de passage waarop ik zojuist doelde:

Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* 23,1-3²:

'Hoewel hij (=Julianus) met tomeloze energie de veldtocht (nl. tegen de Perzen) tot in de kleinste details voorbereidde, waarbij hij zorgvuldig rekening hield met alle eventualiteiten, liet hij toch geen enkel aspect van zijn bestuurstaak buiten beschouwing. Het was zijn vurige wens de faam van zijn keizerschap door grote werken te bestendigen, en daarom overwoog hij enorme bedragen te bestemmen voor de herbouw van de eertijds monumentale tempel in Jeruzalem, die na lange en bloedige gevechten tijdens de belegering van Vespasianus en later Titus met veel moeite was ingenomen. Hij had

1 Alsof het christendom slechts een plaatselijk geloof, en dan ook nog eens van een beperkte groep, namelijk van vissers, was. Zo relativeert Julianus de betekenis van het christendom en laat hij zien dat hij de universele claim ervan verwierpt.

2 De vertaling van deze passage van Ammianus Marcellinus' *Res Gestae* is afkomstig van Ammianus Marcellinus. *Julianus, de laatste heidense keizer. Nadagen van een wereldrijk. Vertaald en toegelicht door D. den Hengst*. Uitg. Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam 2013. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van J. den Boeft, J.W.Drijvers, D. den Hengst, H.C.Teitler, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXIII*. Uitg. Egbert Forsten, Groningen 1998.

Alypius uit Antiochië, die eerder plaatsvervangend gouverneur van Britannië was geweest, opdracht gegeven deze taak zo snel mogelijk uit te voeren. Toen Alypius om die reden vaart zette achter de werkzaamheden, daarbij geholpen door de bestuurder van de provincie, maakten angstaanjagende vuurballen, die keer op keer losbarstten bij de fundamenten en bij herhaling werklieden verbrandden het terrein ontoegankelijk. Omdat het vuur hardnekkig weerstand bleef bieden, zijn de werkzaamheden gestaakt’.

Ammianus geeft dus als reden waarom Julianus de tempel in Jeruzalem wilde herbouwen dat hij de roem van zijn keizerschap wilde bestendigen door een monumentaal bouwwerk na te laten. Een religieus argument daarvoor geeft hij niet.

De overige bronnen hebben een christelijke achtergrond. Joodse bronnen zijn er pas vanaf de 16^e eeuw; die kunnen dus buiten beschouwing blijven.

De christelijke informanten

Direct na Julianus’ dood barstte van christelijke zijde flink wat kritiek los op Julianus’ project. Ik noem als auteurs Julianus’ tijdgenoten Ephraïm de Syriër (306-373) en Gregorius van Nazianze (329-389). Deze beide auteurs van resp. *Hymnen tegen Julianus* en *Redevoeringen tegen Julianus* hebben met hun verwoording van deze episode de trend gezet voor de auteurs die in de 4^e en 5^e eeuw over Julianus’ bouwproject schreven; dit zijn Johannes Chrysostomus, Ambrosius, Rufinus, en de kerkhistorici Philostratus, Socrates, Sozomenus en Theodoretus. Hun verwoording kenmerkt zich door een toenemende mate van gedetailleerdheid vergeleken met het sobere verslag van Ammianus Marcellinus. De christenen benadrukken met name het enthousiasme van de Joden voor dit plan, en citeren daarbij plaatsen als Daniël 9:26-27 en Matth.24:1-2. Deze christelijke auteurs stellen dat uit deze beide Bijbelgedeelten blijkt dat de tempel niet zal worden herbouwd³. Julianus zou dan ook met zijn herbouwplannen van de tempel hebben willen laten zien dat Christus ongelijk had gehad en dat het christendom dus op drijfzand was gebaseerd. Zij veronderstellen dus een duidelijk antichristelijk motief.

Ook de beschrijving van de bijzondere gebeurtenissen

³ In deze beide Schriftgedeelten staat niet met zoveel woorden dat de herbouw van de tempel niet kan of mag plaatsvinden.

waardoor Julianus dit project stopzette, is aanzienlijk uitgebreider dan in het relaas van Ammianus Marcellinus: sprak deze slechts van ‘angstaanjagende vuurballen’, ‘vuur’ en ‘verbranden’, de christelijke auteurs vermelden stormen, aardbevingen en vuur, alsook een kruis dat aan de hemel boven Jeruzalem verscheen en tevens op de kleding van de Joden. Ook vermelden zij dat de Joden op het laatst de almacht van de christelijke God erkenden. Samenvattend: de christelijke auteurs beschouwden Julianus’ plan tot herbouw van de tempel vooral als een antichristelijke daad. Hij steunde de Joden met als doel het christendom te schaden en de profetie van de Heer Jezus in Matth.24:2 dat geen steen van de tempel op de andere zou worden gelaten, als een valse profetie aan de kaak te stellen.

In de moderne literatuur worden ook andere motieven bij Julianus verondersteld. Hij zou van Jeruzalem een Joodse stad hebben willen maken nadat Constantijn er een christelijke stad van had gemaakt. Ook dat hij de steun van de Joodse gemeenschappen in Mesopotamië wilde winnen voor zijn geplande oorlog tegen de Perzen. Hoe dan ook: op zichzelf is het niet ondenkbaar of onwaarschijnlijk dat naast het verlangen naar persoonlijke roem ook anti-christelijke motieven een rol hebben gespeeld bij Julianus’ plan de tempel te Jeruzalem te herbouwen.

Wat zegt Julianus zelf?

Interessant is dat Julianus nergens in zijn geschriften uitlegt waarom hij de tempel wilde herbouwen. In zijn *Tegen de Galileërs* (100c, 148c) is hij zelfs kritisch over het jodendom en beschouwt hij het Joodse geloof als inferieur aan de Griekse cultussen en goden. Toch beschouwt hij de God van de Joden als een krachtige godheid (*Brief 89ab*). Ook waardeert hij het dat de Joden, evenals de heidenen, toen dat nog mogelijk was, dierlijke offers brachten (*Tegen de Galileërs 306ab, 351 d*). Zijn plan om de tempel inclusief offerdienst te herstellen past bij zijn algemene beleid om heidense tempels met dat doel te herstellen.

Waarom is de herbouw gestaakt?

Julianus vond de herbouw van de tempel erg belangrijk. Dat blijkt uit de grote hoeveelheid geld die hij voor dit project ter beschikking stelde, en uit het feit dat hij zijn vriend, de bekwame bestuurder Alypius, belastte met het toezicht op het geheel. Waarom heeft de herbouw dan

uiteindelijk geen doorgang gevonden? Ammianus noemt als aanleiding om de herbouw te staken, zoals we zagen, dat *angstaanjagende vuurballen, die keer op keer losbarstten bij de fundamenteën en bij herhaling werklieden verbrandden het terrein ontoegankelijk maakten. Omdat het vuur hardnekkig weerstand bleef bieden, zijn de werkzaamheden gestaakt.*

Wat moeten we met Ammianus' mededeling? Op zijn minst moeten we die serieus nemen. Gezien het sobere karakter ervan is deze mogelijk gebaseerd op een officieel rapport van Alypius. Maar wat is er precies gebeurd? De gebeurtenissen moeten behoorlijk ingrijpend geweest zijn, want anders had Julianus er niet zo'n rigoureuze consequentie aan verbonden: het abrupt afblazen van het hele project! Moderne geleerden achten aardbevingen die branden veroorzaakten een verdedigbare optie. Zelf ben ik geneigd aan herhaalde blikseminslagen of bolbliksems te denken. Wat er ook gebeurd is, en of dat wel of niet iets bovennatuurlijks was, Julianus' project paste in ieder geval niet in het profetisch plan van God. De tempel zal zeker herbouwd worden⁴ op een door God bepaald moment – maar dat moment was niet het jaar 363! Hoe en door wie

dit project dan wel gestalte zal krijgen, hoop ik nog eens in een bijzonder artikel te behandelen.

Geraadpleegde literatuur over Julianus Apostata

- G.J.D.Aalders, *Julianus de Afvallige. Het leven van een verbiterde keizer*. Uitg. Kok, Kampen 1983
- Michael Adler, *The Emperor Julian and the Jews*, in *The Jewish Quarterly Review* 5(1893), 591-651 (zie <https://www.jstor.org/stable/1450290>); repr. *Kaiser Julian und die Juden*, in R.Klein (ed.), *Julian Apostata*. Uitg. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1978, 48-111
- Joseph Bidez, *Keizer Julianus. De ondergang van het antieke heidendom*. Uitg. Het Spectrum, Utrecht / Antwerpen, z.j.
- G.W.Bowersock, *Julian the Apostate*. Uitg. Duckworth, London, 1978
- Willem Groeneweg, *De tempel en de apostaat. Julianus' poging de joodse tempel te herbouwen en christelijke, heidense en joodse identiteit en interactie in de vierde eeuw*. Leiden 2017. Ongepubliceerde bachelorscriptie, mij welwillend door de auteur ter beschikking gesteld.

⁴ Zie mijn *De Verschijning van Zijn komst. Bijbelstudies over de Tweede Brief van Paulus aan de Thessaloniërs*. Uitg. Medema, Vaassen 1992, 68-70

